

รูปแบบของพระพุทธรูปนาคปรกศิลา ศิลปะขอมแบบบายน พุทธศตวรรษที่ 18

ที่พบในวัดสระกำแพงใหญ่ อำเภออุทุมพรพิสัย จังหวัดศรีสะเกษ

The Form Stone Buddha images under Naga of Bayon style Khmer art 18th Buddhist centuries in Wat Sra Kamphaeng Yai Uthumphon Phisai District Sisaket Province

ธัญพงศ์ สารรัตน์ Thanyapong Sararat

สาขาวิชาสังคมศึกษา คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏศรีสะเกษ

Social Studies Program Faculty of education Sisaket Rajabhat University

อีเมล thanyapong.s@sskru.ac.th

บทคัดย่อ

บทความนี้ศึกษารูปแบบและคติความเชื่อของพระพุทธรูปนาคปรกศิลา ศิลปะขอมในประเทศไทยแบบบายนอายุราวพุทธศตวรรษที่ 18 ที่พบที่วัดสระกำแพงใหญ่ อำเภออุทุมพรพิสัย จังหวัดศรีสะเกษ ผลการศึกษาพบว่า 1) รูปแบบโดยรวมของพระพุทธรูปนาคปรกองค์นี้มีความสัมพันธ์กับพระพุทธรูปนาคปรกในเมืองพระนคร ประเทศกัมพูชาอย่างใกล้ชิด อย่างไรก็ตาม ช่างได้ใส่ลักษณะความเป็นพื้นถิ่นเข้าไปด้วย เช่น สลักใบหน้าให้มีขนาดเล็ก เป็นรูปทรงไข่ที่สั้นและเล็กกว่าที่พบในเมืองพระนคร ทั้งนี้นอกจากความสร้างสรรค์ของช่างในแถบนี้แล้ว ยังพบว่าช่างอาจได้รับแรงบันดาลใจจากพื้นที่อื่นๆ ด้วย คือ ช่างนิยมสลักเม็ดพระศกเล็ก พระเนตรยาวเรียวและเหลือบต่ำตามแบบพระพุทธรูปซึ่งนิยมทำในแถบภาคกลางของไทย 2) สำหรับคติและความหมายการสร้างพระพุทธรูปนาคปรกศิลา พบว่ามีแนวคิด 2 ทางที่มีความเป็นไปได้ แนวทางแรก คือ พระพุทธรูปองค์นี้คือพระชัยพุทธมหานาค ซึ่งเป็นพระพุทธรูปประจำรัชกาลในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 และแนวคิดที่สองคือ พระไภษัชยคุรุไวฑูรยประภาตถาคตพุทธเจ้า ที่มีนาคปรกอยู่ อันสื่อบรรพชนคนเขมร และเป็นการผสมผสานความเชื่อทางศาสนาพุทธกับความเชื่อของคนพื้นเมืองเข้าไว้ด้วยกัน

คำสำคัญ : พระพุทธรูปนาคปรก, ศิลปะขอมในประเทศไทย, จังหวัดศรีสะเกษ

Abstract

This article examines the form and belief of the Naga Prok Sila Buddha image. Khmer art in Thailand, Bayon style, around the 18th Buddhist century found at Wat Sa Kamphaeng Yai. Uthumphon Phisai District Sisaket Province The results

showed that 1) the overall style of this Naga Prok Buddha image was related to the Naga Prok Buddha image in Angkor. Cambodia up close However, found The technician has also put local characteristics into it, such as carving a small face. It is a shorter and smaller egg shape found in Angkor. In addition to the creativity of technicians in this area It was also found that the craftsmen may have been inspired by other areas as well, that is, the craftsmen carved deep Buddha images. His eyes are long and slender, and his eyes are low, like a Buddha image, which is popular in the central region of Thailand. It was found that there are two concepts that are possible. The first is that this Buddha image is Phra Chai Buddha Mahanat. Which is the Buddha image of the reign of King Jayavarman VII and the second concept is Bhaisajyaguru Vaiduryaprabha Tathagata Buddha that is covered with a serpent The media for the ancestors of the Khmer people And it is a combination of Buddhist beliefs and the beliefs of the native people together.

Keywords: Naga Buddha image, Khmer art in Thailand, Sisaket Province

บทนำ

ศรีสะเกษได้รับการกล่าวถึงในหลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษรในหลายยุคหลายสมัย รวมทั้งปรากฏในงานศิลปกรรมอันเป็นตัวแทนของแต่ละยุคสมัยนั้นด้วย ซึ่งเมืองศรีสะเกษเป็นเมืองที่มีความสำคัญและมีความสัมพันธ์อย่างยิ่งกับอาณาจักรขอมโบราณ เพราะเป็นเมืองที่ได้รับสมญานามว่า “เมืองแห่งปราสาทร้อยกู่ นครร้อยปราสาท” คือมีศาสนสถานขอมประเภทปราสาทหินเป็นจำนวนมาก ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 16-18 จากหลักฐานศิลาจารึก โบราณสถานและประติมากรรมศิลปปะเขมร ที่พบในประเทศไทย ที่เป็นหลักฐานยืนยันถึงความสัมพันธ์ทางด้านวัฒนธรรม และการปกครอง ระหว่างอาณาจักรขอมโบราณกับดินแดนในประเทศไทย ซึ่งในอดีตดินแดนส่วนหนึ่งของประเทศไทยที่เคยเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรขอมที่ขยายอาณาเขตและอิทธิพลของวัฒนธรรมเข้ามายังภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2515: 15) ทั้งนี้รวมถึงเมืองศรีสะเกษด้วย นับตั้งแต่สมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 แห่งอาณาจักรขอมโบราณ พ.ศ.1553-1593 เป็นต้นมา ดังได้พบหลักฐาน เช่น จารึกปราสาทพระวิหาร 1 ในราวปี พ.ศ.1581 ว่า ศรีสุกรรมากำแสดงจิง นายช่างผู้สร้างแนว

กำแพงที่ปราสาทเขาพระวิหาร เป็นผู้สร้างแนวกำแพงปราสาทสระกำแพงใหญ่ด้วย อีกไม่กี่ปีต่อมาคือ ราว พ.ศ.1585 พระกมรเตงอัญศิวกาสาแห่งเมืองสตุลอำพิลจึงสร้างเพิ่มอีก เช่นเดียวกับจารึกที่เสาประดับกรอบประตูระเบียงคดก็มีทั้งหมด 33 บรรทัด ที่กล่าวถึงพระกมรเตงอัญศิวกาสาคุณโทษพระสทาแห่งกมรเตงชดศรีพทเทศวร เมืองสตุลอำพิล ร่วมกับข้าราชการคนอื่น ๆ คือ พระกมรเตงอัญขุรอุปกัลปดาบส พระกมรเตงอัญศิเรศวรธรรมศาสตร์ และพระกมรเตงอัญ ผู้ตรวจราชการแต่ละปีฯ ชื่อที่ดินซึ่งอยู่ติดกับสระพัง (สระน้ำ) เพื่อถวายให้แก่กมรเตงชดศรีพทเทศวร ในวันวิศุสงกรานต์ ขึ้น 2 ค่ำ เดือน 5 มหาศักราช 964 (พ.ศ.1585) (กรมศิลปากร, 2529: 41-42)

ส่วนโบราณสถานที่สำคัญที่พบในจังหวัดศรีสะเกษ เช่น ภาพสลักนูนต่ำที่ผามออีแดง ปราสาทสระกำแพงใหญ่ ปราสาทสระกำแพงน้อย ปราสาทเยอ ปราสาทภูฝ้าย ปราสาทบ้านกู่ และปราสาทบ้านทามจาน เป็นต้น (สำลี ศรปัญญา, 2544) ซึ่งยุคหนึ่งที่สำคัญคือ พุทธศตวรรษที่ 16-18 ช่วงดังกล่าวเป็นสมัยหนึ่งที่เมืองศรีสะเกษมีความสัมพันธ์กับอาณาจักรขอม อันตรงกับยุคของศิลปะขอมหรือศิลปะเขมรแบบคลัง บาปวน ถึงบายุนนั่นเอง โดยเฉพาะปราสาทสระกำแพงใหญ่ ที่เป็นศิลปะร่วมแบบเขมรสมัยราชวงศ์มหิธรปุระ ในราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 17-ราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 18 ที่เป็นศิลปะร่วมแบบบาปวน (หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, 2537: 37) เพราะไม่เป็นการเหมาะสมที่จะเรียกโบราณวัตถุสถานที่เกี่ยวข้องกับศิลปะเขมรที่พบในประเทศไทยว่าเป็นศิลปะเขมรแท้ หากแต่หมายถึงศิลปกรรมแบบหนึ่ง ซึ่งได้รับอิทธิพลโดยตรงจากศิลปะเขมร หรือบางครั้งก็ส่งอิทธิพลย้อนกลับไปสู่ศิลปะเขมรในประเทศกัมพูชา เพราะฉะนั้นคำนิยามที่เหมาะสมกว่าคำว่าศิลปะเขมร จึงน่าจะได้แก่ศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย

ยุคที่มีความสำคัญและมีอิทธิพลทางด้านสถาปัตยกรรมศิลปกรรมเป็นอย่างยิ่งต่อเมืองศรีสะเกษอีกยุคหนึ่ง คือ ในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แห่งอาณาจักรขอมโบราณราวพุทธศตวรรษที่ 18 พระองค์ทรงนับถือพุทธศาสนาเถรวาทนิกายมหานิกาย และได้แผ่ขยายอาณาเขตประเทศกัมพูชาครอบคลุมอาณาจักรทวารวดีในประเทศไทยอีกครั้ง ดังความในจารึกปราสาทพระขรรค์ของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ที่ระบุว่าทรงสร้างพระชัยพุทธมหานาคส่งไปให้หัวเมืองขึ้น 23 หัวเมือง (หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, 2543: 55) ดังได้พบโบราณสถานและประติมากรรมในประเทศไทยที่ปรากฏอิทธิพลศิลปวัฒนธรรมจากอาณาจักรขอม เช่น ปราสาทพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์ ปราสาทหินพิ

มาย จังหวัดนครราชสีมา และที่ปรากฏในจังหวัดศรีสะเกษ เช่น ปราสาทสระกำแพงน้อย ปราสาททามจาน รวมทั้งประติมากรรมพระพุทธรูปนาคนาคปรกศิลา ศิลปะขอมแบบบายน ซึ่งคำว่าบายน เป็นชื่อปราสาทหลังหนึ่งที่สร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (ชาลยชัย คงเพียรธรรม และคณะ, 2563: 2) ที่พบที่ปราสาทสระกำแพงใหญ่ ที่มีรูปแบบทางศิลปกรรมที่คล้ายคลึงกับโบราณสถานโบราณวัตถุที่สร้างขึ้นในประเทศกัมพูชาที่มีอายุอยู่ในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 ที่เรียกกันว่าศิลปะลพบุรี หรือศิลปะขอมที่พบในประเทศไทย ซึ่งมีลักษณะศิลปะผสมกับความเป็นพื้นถิ่น ซึ่งอาจจะเป็นฝีมือของช่างท้องถิ่นเมืองศรีสะเกษโดยเฉพาะ และภายหลังจากพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ลี้พระชนม์แล้ว เมืองศรีสะเกษก็เป็นอิสระและไม่ขึ้นกับขอมอีกต่อไป จนเปลี่ยนสถานะสู่เมืองในเขตเขมรป่าดงในที่สุด (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2536: 17)

ช่วงเวลาดังกล่าวนี้อาริการที่พบทั้งในเขมรและไทยแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างเมืองหลวงในอาณาจักรขอมและเมืองศรีสะเกษ อาริการเหล่านี้บางหลักก็มีการกล่าวถึงอาณาบริเวณบ้านเมืองศรีสะเกษ โดยกล่าวถึงการที่พระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 (พระบาทกัมรเต็งอัญ สุริยวรมันเทวะ) ได้พระราชทานเมืองวิเวทแก่ศรีสุทรรมาสะเตงจิงเป็นผู้ดูแล ต่อมาได้พระราชทานนามเมืองวิเวทใหม่ว่า “เมืองกุญเคชตร” หรือ เมืองสดุลอำพลโบราณ ที่หมายถึงชุมชนหมู่บ้านที่มีต้นมะขามป่าขึ้นมากนั่นเอง ซึ่งจากข้อความในอาริการดังกล่าวชี้ให้เห็นว่าบริเวณที่สร้างปราสาทสระกำแพงใหญ่ มีกลุ่มชนชาวพื้นเมืองตั้งถิ่นฐานอยู่ก่อนแล้ว และก่อนที่ชาวเขมรจะเข้ามามีอำนาจเหนือดินแดนแถบนี้ (ภราดร ศรีปัญญา และคณะ, 2546: 17) ซึ่งนักวิชาการเชื่อกันว่าน่าจะหมายถึงพื้นที่ที่เป็นจังหวัดศรีสะเกษในปัจจุบัน หลักฐานงานศิลปกรรมที่กำหนดอายุในช่วงเวลานี้จึงเป็นเครื่องยืนยันได้เป็นอย่างดี เพราะแสดงให้เห็นถึงสุนทรียภาพแบบศิลปะขอมอย่างเด่นชัด ดังจะเห็นได้จากงานสถาปัตยกรรม อาทิ ปราสาทสระกำแพงน้อย และปราสาททามจาน ส่วนงานประติมากรรมก็เช่นกัน โดยประเด็นสำคัญในการศึกษาครั้งนี้คือ พระพุทธรูปนาคนาคปรกศิลา ที่องค์พระสร้างจากหินทรายเช่นเดียวกับวัตถุดิบสำคัญในการสร้างปราสาท (สรเชต วรคามวิชัย, 2561: 69) ซึ่งสามารถกำหนดอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17-18 ซึ่งถูกขุดพบในเขตพื้นที่ของปราสาทสระกำแพงใหญ่นั่นเอง ซึ่งตั้งอยู่ในเขตการปกครองของบ้านกำแพง หมู่ที่ 1 ตำบลกำแพง อำเภออุทุมพรพิสัย จังหวัดศรีสะเกษ โดยตัวปราสาทเป็นศิลปะคลังจนถึงบาปวน (สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 9 นครราชสีมา, 2551 และ กรม

ศิลปากร, 2539: 59) และปัจจุบันพระนาคนครกองค์นี้ประดิษฐานภายในอาคารมณฑปหลังใหม่ ซึ่งหลวงปู่ครูโศภิต ได้สร้างขึ้นเพื่อประดิษฐานพระนาคนครกหรือหลวงพ่อดิลกที่ซุดพบบริเวณเนินสูงอันเป็นที่ตั้งของปราสาทสระกำแพงใหญ่ (กรมศิลปากร, 2531: 28 และ กรมศิลปากร, 2535: 35)

ประเด็นสำคัญสองประเด็นหลักสำหรับการศึกษาที่ผ่านมาเกี่ยวกับพระพุทธรูปนาคนครกศิลปะในศิลปะขอมที่พบในจังหวัดศรีสะเกษ คือการศึกษารูปแบบและความหมายทางประติมานวิทยา ที่มีกล่าวถึงบ้างแล้วในงานของภราดร ศรีปัญญา และคณะ (2558) รวมถึงงานเชิงสารคดีที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์จังหวัดศรีสะเกษด้วย เช่นงานของสมัย สุทธิธรรม (2537) เช่นเรื่อง ปราสาทสระกำแพงใหญ่ เป็นต้น

สำหรับประเด็นแรกในเรื่องรูปแบบนั้น ถึงแม้ว่าพระพุทธรูปนาคนครกศิลปะขอมองค์นี้ได้รับการกำหนดอายุทั้งหมดแล้วโดยอิงจากรูปแบบงานประติมากรรมศิลปะขอมที่พบในประเทศกัมพูชา แต่ก็ยังมีเรื่องที่น่าสนใจศึกษาอีกคือ พัฒนาการทางรูปแบบบางประการของพระพุทธรูปนาคนครกองค์นี้ซึ่งมีลักษณะเฉพาะตัวที่เป็นพื้นถิ่น อันต่างไปจากพระพุทธรูปนาคนครกศิลปะขอมในอาณาจักรขอมเอง รวมทั้งเป็นปัจจัยที่นำไปสู่ความแตกต่างนั้น ประเด็นดังกล่าวนี้มีนักวิชาการได้ตั้งข้อสังเกตที่สอดคล้องและย้อนแย้งกันไว้บ้างแล้ว แต่ยังไม่มีการศึกษาลงไปในรายละเอียดนั้น

สำหรับประเด็นที่สองในแง่ของประติมานวิทยานั้น ที่ผ่านมามีนักวิชาการหลายท่านกล่าวถึงความหมายของพระพุทธรูปนาคนครกศิลปะขอม และศิลปะขอมที่พบในประเทศไทยไว้หลายทาง โดยเชื่อว่าอาจเป็นพระศากยมุนี พระโฆษชัยคุรุ พระชัยพุทธมหานาค และพระโฆษชัยคุรุ ที่มีบรรพชนาค ซึ่งเป็นบรรพชนของผู้คนของอาณาจักรขอมโบราณแผ่พังพานอยู่เบื้องบน หรืออาจสร้างตามคติรัตนตรัยมหายาน ซึ่งความแตกต่างในด้านแนวคิดทำให้การศึกษาด้านประติมานวิทยาของพระพุทธรูปนาคนครกองค์นี้ยังเป็นประเด็นที่น่าสนใจอยู่ในปัจจุบัน

ดังนั้น ผู้วิจัยจึงได้ทำการศึกษารูปแบบและความหมายทางด้านประติมานวิทยาพระพุทธรูปนาคนครกศิลปะขอมในประเทศไทยในพุทธศตวรรษที่ 18 ที่พบในจังหวัดศรีสะเกษ ซึ่งการศึกษาในครั้งนี้จะช่วยเติมเต็มความรู้เกี่ยวกับพระพุทธรูปนาคนครกองค์นี้มากยิ่งขึ้นด้วย และจากการสำรวจงานวิจัยที่เกี่ยวข้องยังไม่พบบางงานวิจัยในเรื่องนี้โดยตรง แต่มีงานศึกษาที่เกี่ยวข้องที่สามารถนำมาใช้เพื่อประโยชน์ต่อการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ เช่นงานของพิรพน พิสนพงศ์ (2520) เรื่อง “พระพุทธรูปนาคนครก” ซึ่ง

ทำให้ได้ความรู้เกี่ยวกับพระพุทธรูปนาคนปรกในดินแดนต่างๆ รวมถึงการทำพระพุทธรูปนาคนปรกในดินแดนต่างๆ ด้วย เช่นเดียวกับงานของพีรัช ลิขิตสมบุญ (2548) เรื่อง “ปัจจุบันของพระพุทธรูปนาคนปรก” งานของมานิตา เชื้อนขันธ (2548) เรื่อง “พระพุทธรูปนาคนปรก ศิลปะขอมช่วงพุทธศตวรรษที่ 17-19 ที่พบในจังหวัดลพบุรี” ที่ให้ความรู้เรื่องคติการสร้างพระพุทธรูปนาคนปรกจากอดีตจนถึงปัจจุบัน รวมถึงได้อาศัยชุดความรู้เรื่องนาคนประกอบ ได้แก่งานของวิเชียร นามการ และคณะ (2564) เรื่อง “บทบาทความเชื่อเรื่องพญานาคในพระพุทธศาสนาต่อสังคมไทย” และกลุ่มงานเชิงวัฒนธรรมของชาญชัย คงเพ็ญธรรม และคณะ (2563) เรื่อง “ร่องรอยของอารยธรรมเขมรในจังหวัดอุบลราชธานี” งานของชาญชัย คงเพ็ญธรรม และคณะ (2561) เรื่อง “นาคนสถานในภาคอีสานของไทย” งานของชาญชัย คงเพ็ญธรรม (2558ก, 2558ข) เรื่อง “การศึกษาสัญลักษณ์สัตว์ในวัฒนธรรมเขมร : การคงอยู่และการเปลี่ยนแปลง” และงานของชาญชัย คงเพ็ญธรรม และคณะ (2562) เรื่อง “การผสมผสานความเชื่อทางศาสนาในวัดทางพระพุทธศาสนา กรณีศึกษาวัดในอำเภอเมืองอุบลราชธานี และอำเภวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี” กลุ่มงานดังกล่าวผู้เขียนได้นำมาใช้เป็นแนวทางในการวิเคราะห์คติเรื่องนาคนที่สัมพันธ์กับองค์พระพุทธรูป และใช้เป็นแนวทางในการอภิปรายในการศึกษาเรื่องนี้ ซึ่งการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ผู้เขียนได้ศึกษาค้นคว้าข้อมูลทางด้านประวัติศาสตร์โบราณคดี และพุทธศิลป์ของพระพุทธรูปองค์นี้พร้อมทั้งได้นำภาพที่เกี่ยวข้องกับเนื้อหาประกอบตามสมควร เพื่อความสะดวกและเข้าใจง่ายของผู้อ่านบนพื้นฐานงานทางวิชาการ เพื่อเป็นการเผยแพร่ให้องค์ความรู้ทางด้านประวัติศาสตร์ท้องถิ่นให้พี่น้องชาวจังหวัดศรีสะเกษและประชาชนทั่วไปได้ศึกษาเรียนรู้ อันจะนำไปสู่ความก้าวหน้าทางวิชาการด้านประวัติศาสตร์และศิลปวัฒนธรรมของท้องถิ่นจังหวัดศรีสะเกษต่อไป

1.พระพุทธรูปนาคนปรกศิลปะขอมในประเทศไทย ศิลปะบายนที่พบในจังหวัดศรีสะเกษ ช่วงพุทธศตวรรษที่ 18

พระพุทธรูปนาคนปรกหินทราย มีขนาดหน้าตักกว้าง 13 นิ้ว สูง 29 นิ้ว โดยจากฐานถึงพระเกศ 14 นิ้วและจากฐานถึงหัวนาคน 29 นิ้ว มีการขุดพบที่ฐานปราสาทองค์ที่ 1 เมื่อ พ.ศ.2492 เข้าใจว่าสร้างพร้อมปราสาทหินสระกำแพงใหญ่ ซึ่ง อนันต์ พงศ์ภาค (2526) กล่าวว่า พระพุทธรูปองค์นี้เป็นพระที่มีสภาพสมบูรณ์ และน่าจะประดิษฐานอยู่ในปราสาทองค์กลางแน่นอน สลักจากศิลาทรายสี

เทา แต่ปัจจุบันได้ถูกปิดทองโดยผู้ที่มีมานมัสการไปทั่วทั้งองค์ โดยอนันต์ได้สรุปว่าเป็นศิลปะแบบบายอน ซึ่งเป็นรูปแบบศิลปะก่อนสมัยนครวัด โดยพิจารณาจากพุทธลักษณะและเศียรนาคบางประการ โดยเปรียบเทียบกับพระพุทธรูปนาคปรกศิลปะจากเปียมเฉียง พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรุงพนมเปญ แต่จากข้อสันนิษฐานนี้จะไม่สอดคล้องกับบริบทของคามนิยมสร้างพระพุทธรูปนาคปรกในพื้นที่จังหวัดศรีสะเกษที่สัมพันธ์กับยุครุ่งเรืองในรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ที่นิยมสร้างพระนาคปรกและขยายพระบรมเชษฐาภีไปทั่วภาคอีสานรวมถึงดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงด้วย โดยจะมีลักษณะพุทธศิลป์จะมีพระเนตรที่สลักลึกลงไป ขมวดพระเศวตมีขนาดเล็กกลมมนออกมาและจัดเป็นตัวอย่างเป็นระเบียบเรียงต่อไป พระเศวตมาเป็นรูปกรวยยื่นขึ้นไปเหนือพระเศวต และการสร้างพระพุทธรูปนาคปรกในรัชกาลของพระองค์นี้ยังสะท้อนถึงการปรับเปลี่ยนรูปแบบของศาสนสถานแบบเดิมให้กลายเป็นศาสนสถานในคติพุทธมหายาน (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง และ ศานติ ภักดีคำ, 2561: 151) ดังกล่าวสอดคล้องกับข้อสรุปของสำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 9 นครราชสีมา (2551) ที่ว่า พระพุทธรูปนาคปรกองค์หนึ่งเป็นศิลปะแบบบายอน จึงอาจสันนิษฐานได้ว่า เมื่อพ้นสมัยศาสนาพราหมณ์ไปแล้วคือ สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ที่เข้ามาปกครองแถบนี้ก็เปลี่ยนศาสนาจากศาสนาพราหมณ์มาเป็นศาสนาพุทธมหายาน

อย่างไรก็ดี พระพุทธรูปนาคปรกหินทรายองค์นี้ ล้วนแสดงลักษณะที่สัมพันธ์กับพระพุทธรูปนาคปรกหินทราย (ศิลา) ศิลปะบายอน โดยเป็นลักษณะคามนิยมของการนำพระพุทธรูปมาประดิษฐานภายในในปราสาทสำคัญในพื้นที่โดยเป็นการประดิษฐานพระพุทธรูปนาคปรกแทนพระองค์เอง (กวิณวัฒน์ หิรัญบุรณะ, 2563: 5) คือ สร้างด้วยหินทรายเขียว ครองจีวรห่มเฉียง (ภราดร ศรีปัญญา และคณะ, 2558: 56) พระขนงนูน ขอบสบงเว้าต่ำ พระกรณยาวเกือบจรดพระอังสะ พระเนตรเหลือบปิดลงต่ำ ซึ่งสอดคล้องกับข้อเสนอของศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัททิศ ดิศกุล (2515) ที่ว่า การที่นัยน์ตาของประติมากรรมปิดสนิท สันนิษฐานว่าเป็นพระรูปเหมือนของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เป็นลักษณะเฉพาะของศิลปะสมัยบายอน (Bayon) ที่ตรงกับสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงสร้างเมืองพระนครหลวง ราว พ.ศ.1700-1750 มุมพระโอษฐ์วัดขึ้นเล็กน้อยเหมือนกำลังยิ้ม แสดงความรู้สึกลึกซึ้ง ถือเป็นลักษณะสำคัญบางประการของพุทธศาสนาเถรวาทมหายานที่ปรากฏอยู่คือ ความสงบนิ่งอันเป็นความสงบพ้นจากความยุ่งเหยิงของโลกที่แสดงโดยดวงตาที่ปิดสนิท และความกรุณาต่อสรรพสัตว์

ซึ่งแสดงโดยอาการยิ้มที่ยากจะอธิบายได้ (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2543: 42) นอกจากนี้พระเศวตเป็นเม็ดพระศกสลักแบนเรียงแถวอย่างเป็นระเบียบ มีไรพระศกและอุษณิษะที่มักทำเป็นรูปรัตเกล้าประกอบด้วยกลีบบัวซ้อนกันเป็นชั้นๆ ส่วนจีวรห่มคลุมทำตามศิลปะบายนด้วยคือ สลักชายจีวรพาดผ่านข้อพระหัตถ์ซ้ายและหินส่วนที่เลียนแบบจีวร ซึ่งพาดจากอঙ্গซ้าย มีรอยตะเข็บเหนือข้อพระกรเบื้องซ้ายและมองเห็นยอดพระเศวตและพระนาภีค่อนข้างชัดเจน ส่วนลักษณะที่แตกต่างคือ บริเวณพระเศียร ลักษณะเด่นอยู่ที่อุษณิษะ ถึงแม้ทำในลักษณะรัตเกล้าสามเหลี่ยม แต่ไม่มีการประดับกลีบบัวดังที่ปรากฏในศิลปะบายน กลับทำให้มีลักษณะคล้ายลวดบัว 2-3 เส้นคาดซ้อนขึ้นไปมากกว่า ส่วนพระพักตร์ของพระพุทธรูปถึงแม้ยังคงลักษณะสี่เหลี่ยม แต่สันกว่าพระพุทธรูปนาครคปราศในสมัยเดียวกันที่พบในประเทศกัมพูชา และพระพุทธรูปนาครคปราศนี้ประทับนั่งขัดสมาธิราบ (ธยานะ) เหนือขนดลำตัวนาค ซึ่งสลักติดกับองค์พระพุทธรูปเป็นเนื้อเดียวกัน มีเศียรนาค 7 เศียร ไม่ทรงเครื่องลักษณะเศียรนาคแผ่เป็นรูปใบโพธิ์เรียวสูง เศียรนาคด้านข้างหันมองเฉียงขึ้นไปสู่เศียรนาคตรงกลางซึ่งนาคคือรูปงูจางแผ่พังพาน แต่เพิ่มศีรษะขึ้นหลายศีรษะเท่านั้น

ภาพที่ 1, 2 พระพุทธรูปนาครคปราศ ประดิษฐานภายในมณฑปวัดสระกำแพงใหญ่ อำเภออุทุมพรพิสัย จังหวัดศรีสะเกษ

ลักษณะที่แสดงถึงความเป็นสมัยบายนคือ การสลักอุษณิษะคล้ายกับรัตเกล้าในกลุ่มเทวรูปศิลปะเขมรไม่มีการสลักกะบังหน้าประกอบและไรพระศกเป็นขอบตรงไม่หยักเข้าด้านใน ประการต่อมาคือ การสลักพระเนตรปิดทั้งสองข้างและพระโอษฐ์เหี้ยมปลายตัวดัดขึ้นเหมือนกับกำลังยิ้มและรวมถึงการครองจีวรห่มเฉียงเปิดอঙ্গซ้าย โดยที่อ้งสาซ้ายมีการสลักชายผ้าสังฆาฏิตัดตรงและมีเส้นผ่านข้อพระหัตถ์ซ้าย มีเนื้อแผ่นหินระหว่างพระพาหาซ้ายและพระวรกายซ้ายซึ่งไม่สลักทะเล (สุภัทรดิศ ดิศกุล, 2515: 68)

2. ความหมายทางประติมานวิทยาของพระพุทธรูปนาคปรก

2.1 คติความเชื่อของอาณาจักรเขมรโบราณ

ตำนานของชาวเขมรโบราณที่เล่าสืบต่อกันมาว่าชนชาติขอมที่คติความเชื่อเกี่ยวกับนาคหรือ งูเห่าหลายหัว ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นผู้ให้กำเนิดฝนอย่างมาก ประกอบกับมีนิยายพื้นเมืองที่เล่าว่า ปฐม กษัตริย์ของอาณาจักรกัมพูชาเกิดจากธิดาพญานาคของเขมรชื่อ “นาคิโสมะ” ได้อภิเษกสมรสกับ พราหมณ์ชาวอินเดียนามว่า “โกญทัญญะ” แปลว่า ผู้มีเกาทัณฑ์วิเศษ ที่เดินทางข้ามทะเลโดยเรือ ลำเภามาจากอินเดีย พญานาคผู้เป็นธิดาของพญานาคได้ช่วยเหลือราชบุตรเขยในการสร้างอาณาจักร ขึ้นชื่อว่า “กัมโบช” (อรรธรม บัญญัติ และคณะ, 2545: 119) ทั้งนี้ชนชาติขอมคือ บรรพชนชาว กัมพูชาในปัจจุบัน ได้รับอิทธิพลการเผยแพร่ศาสนาฮินดู (พราหมณ์) จากประเทศอินเดียตั้งแต่กลาง ช่วงพุทธศตวรรษที่ 6 โดยพ่อค้าชาวอินเดียที่เดินทางไปติดต่อค้าขายทางเรือเพื่อนำไปเผยแพร่ จึง สันนิษฐานว่าชนชาติขอมอาจจะได้รับอิทธิพลการสร้างพระพุทธรูปปางนาคปรกมาจากอินเดีย ซึ่งเชื่อ กันว่าอินเดียเป็นต้นเค้าของการสร้างพระพุทธรูปปางนาคปรก (กรมศิลปากร, 2502: 152) ซึ่งในสมัย เมืองพระนครนั้นมีการนับถือพระพุทธศาสนานิกายมหายานโดยเฉพาะในรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พ.ศ.1724-1763: 55) ซึ่งพระองค์ทรงรับนับถือพุทธศาสนาเถรวาทเป็นศาสนาประจำพระ ราชอาณาจักร พระองค์ทรงสร้างเมืองพระนครที่มีปราสาทบาเยนอยู่ใจกลางเมือง ทรงเปลี่ยนจากลัทธิ การเคารพบูชาเทวราช มาเป็นลัทธิเคารพบูชาพุทธราช (สุภัทติศ ดิศกุล, 2539: 78) ซึ่งความหมาย ทางประติมานวิทยาของพระพุทธรูปนาคปรกที่ถูกสร้างขึ้นในรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 นั้น เชื่อ ว่าอาจเป็นพระไภษัชยคุรุหรือพระชัยพุทธมหานาค ซึ่งความแตกต่างในด้านแนวคิดทำให้การศึกษา ด้านประติมานวิทยาของพระพุทธรูปนาคปรกกลุ่มนี้ยังเป็นประเด็นที่น่าศึกษาอยู่ในปัจจุบัน ดังนั้น ผู้วิจัยจึงทำการสรุปประเด็นเหล่านั้น และศึกษาเพื่อความเป็นไปได้ในแนวคิดดังกล่าว

2.2 แนวคิดเกี่ยวกับพระพุทธรูปนาคปรกคือพระชัยพุทธมหานาค

จากประวัติศาสตร์ขอมโบราณได้กล่าวว่า พระชัยพุทธมหานาคคือ พระพุทธรูปนาคปรก อิทธิพลศิลปะขอมที่พบในแถบภาคกลางของประเทศไทย ซึ่งอาจสร้างขึ้นหรือส่งมาจากเมืองพระ นคร (ภราดร ศรีปัญญา และคณะ, 2555: 6) เพราะเป็นความเชื่อแบบพุทธราชาที่เชื่อกันว่า กษัตริย์ หรือผู้ครองเมืองเปรียบเสมือนพระโพธิสัตว์จุติลงมายังโลกมนุษย์เพื่อช่วยเหลือสัตว์โลกพ้นทุกข์ เมื่อ

สวรรคตแล้วพระองค์จะกลับไปรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับพระอาทิตย์พุทธเจ้า ผู้เป็นศาสดาสูงสุดของนิกาย คติความเชื่อดังกล่าวนี้นี้เรียกว่าพุทธราชา (พระพุทธรูป และเทวรูปศิลปะทวารวดี ศิลปะทักซิณ และศิลปะร่วมแบบเขมร, 2555: 9) และเชื่อว่าพระพุทธรูปนาคปรกองค์ใหญ่ที่ปราสาทบายนคือ พระชัยพุทธมหานาค ก็น่าจะเชื่อว่าพระพุทธรูปนาคปรกในประเทศไทยคือ ชัยพุทธมหานาคด้วย และในบรรดาเมืองที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 จากหลักฐานโบราณวัตถุ พระรูปฉลองพระองค์ที่เรียกว่า ชัยพุทธมหาสชนาค คือ พระพุทธรูปหรือรูปของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 นั้น ปัจจุบันยังไม่มีที่ยืนยันที่แน่นอนชัดเจน ซึ่งมีผู้ที่ได้เสนอไว้อีกว่าน่าจะหมายถึงพระพุทธรูป เพราะมีคำว่า “พุทธ” ก็น่าจะหมายถึงพระพุทธรูปนาคปรก และน่าจะหมายถึงพระพุทธรูปนาคปรกองค์ใหญ่ที่ปราสาทบายน ซึ่งเขมรนิยมทำพระพุทธรูปนาคปรก เนื่องจากมีการนับถือ นาค (ชาญชัย คงเพียรธรรม, 2558: 6) โดยในจารึกปราสาทพระขรรค์กล่าวว่า พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ได้สร้างพระชัยพุทธมหานาคในหัวเมืองต่างๆ ถึง 23 แห่ง แต่ในบรรดาหัวเมืองต่างๆ ทั้ง 23 แห่งที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงประดิษฐานพระชัยพุทธมหานาคนั้น คงตั้งอยู่ทางภาคกลางของประเทศไทยในปัจจุบัน ซึ่งแสดงถึงว่า พระพุทธรูปศิลปะทวารวดีน่าจะไม่ใช่องค์พระชัยพุทธมหานาคดังรายละเอียดข้างต้น

2.3 แนวคิดเกี่ยวกับพระพุทธรูปนาคปรกคือพระไภษัชยคุรุ

นอกจากมีการกล่าวถึงพระชัยพุทธมหานาค จารึกที่พบที่ปราสาทพระขรรค์ยังกล่าวถึงการสร้างอโรคยศาลถึง 102 แห่งตามเส้นทางโบราณทั่วราชอาณาจักร ซึ่งเส้นทางส่วนหนึ่งที่ปรากฏในจารึกก็อยู่ในดินแดนที่เรียกว่าประเทศไทยในปัจจุบันด้วย (พระพุทธรูปและเทวรูปศิลปะทวารวดี ศิลปะทักซิณ และศิลปะร่วมแบบเขมร, 2555: 96) โดยในจำนวนศาสนสถานทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ซึ่งเรียกกันว่าเป็นอโรคยศาลจำนวนกว่า 30 แห่ง ส่วนหนึ่งพบจารึกที่กล่าวถึงการบูชาพระไภษัชยคุรุ หรือพระพุทธรูปเจ้าแพทย์ผู้เป็นประธานของอโรคยศาลพร้อมด้วยบริวารของพระองค์ เป็นการสร้างเพื่อคุ้มครองอโรคยศาล ดังนั้นจึงอาจสรุปได้ว่าปราสาทเหล่านี้จะเป็นศาสนสถานในอโรคยศาลส่วนใหญ่ หรือศาสนสถานที่เกี่ยวข้อง โดยในอาณาบริเวณบ้านเมืองศรีสะเกษมีพบ 2 แห่ง คือ ปราสาทสระกำแพงน้อย และปราสาทบ้านทามจาน และส่วนใหญ่อโรคยศาลเหล่านี้มีการค้นพบพระพุทธรูปนาคปรก ซึ่งนักวิชาการสันนิษฐานว่าเป็นพระไภษัชยคุรุ ในบริเวณปราสาทที่พบจะพบพระไภษัชยคุรุ ศิลปะแบบนครวัด ซึ่งพบที่ปราสาททามจาน แต่ยังไม่ปรากฏ

หลักฐานการค้นพบพระโภชชัยคุรุฯ ปางนาครปรกในพื้นทีศรีสะเกษแต่ประการใด แต่ได้มีการค้นพบแม่พิมพ์ของพระพิมพ์ดินเผาแผ่นหนึ่งภายในวิหารหลังทิศเหนือ ซึ่งแม่พิมพ์ของพระพิมพ์ดินเผาเนื้อเหมือนกันกับที่พบบริเวณประตูชัยด้านทิศใต้ที่พิมาย (ธิดา สารเยา, 2540: 65) และต้นแบบของแม่พิมพ์ชิ้นนี้เคยพบมาเมื่อหลายสิบปีมาแล้วที่เมืองพระนครธม ประเทศกัมพูชา เป็นประติมากรรมศิลาทรายสีชมพูซึ่งมีขนาดและรายละเอียดทุกประการเหมือนกับแม่พิมพ์ซึ่งค้นพบที่เมืองพิมาย มีลักษณะเป็นพระพุทธรูป 3 องค์นั่งเรียงกัน โดยเป็นที่น่าสนใจที่ว่าภายในพระหัตถ์ขวาของพระพุทธรูปทั้ง 3 องค์ มีผอบเล็กๆ เชื่อกันว่าเป็นพระโภชชัยคุรุ หรือพระพุทธเจ้าผู้รักษาโรคในพุทธศาสนาเถรวาท มหายานนั่นเอง (หม่อมเจ้าสุภัททิศ ดิศกุล, 2513: 63) รวมถึงตัววัดปราสาทสระกำแพงใหญ่ยังมีระยะทางที่ห่างกันอีกด้วย กล่าวคือ ปราสาทบ้านสมอ (ปราสาทบ้านทามจาน) ที่ตั้งอยู่ใกล้ชุมชนใหญ่แบบปราสาทปรangkū โดยห่างไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ราว 7 กิโลเมตร และปราสาทสระกำแพงน้อย ตั้งห่างจากปราสาทสระกำแพงใหญ่ขึ้นไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือราว 12 กิโลเมตร หรือพระองค์นี้อาจจะถูกเคลื่อนย้ายจากที่อื่นมาประดิษฐานที่วัดสระกำแพงใหญ่แห่งนี้ ดังนั้นข้อเสนอดังกล่าวจึงต้องได้รับกรทบทวนใหม่อีกครั้งหนึ่ง ดังนั้นพระพุทธรูปองค์นี้จึงยังไม่น่าจะหมายถึงพระโภชชัยคุรุฯ อย่างไรก็ดีเนื่องจากการศึกษารั้วนี้จึงยังไม่ใช่อุปสรรคทางวิชาการ เนื่องจากการศึกษาด้านศิลปะเขมรหรือการตีความด้านประติมานวิทยาในศิลปะเขมรที่มีข้อมูลใหม่เพิ่มขึ้นอยู่ตลอด ข้อเสนอพื้นฐานเหล่านี้อาจเปลี่ยนแปลงได้ในอนาคตด้วยเช่นกัน

ขณะเดียวกันจากข้อเสนอของชาญชัย คงเพ็ญธรรม (2558, 2563) กล่าวว่า คนเขมรเชื่อว่าพญานาคเป็นบรรพบุรุษของตน เช่นการสร้างพระพุทธรูปปางนาครปรก เพื่อเป็นองค์แทนพระพุทธรูปเจ้าโภชชัยคุรุภา (พระพุทธรูปเจ้าหมอยา) ในคติรัตนตรัยมหายานจะประกอบด้วยพระพุทธรูปเจ้าและพระโพธิสัตว์สำคัญอีก 2 องค์คือ ทางด้านขวามือของพระพุทธรูปเจ้าคือพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ส่วนด้านซ้ายมืออาจเป็นพระโพธิสัตว์ศรีอารยเมตไตรย พระโพธิสัตว์วัชรปาณี หรือพระโพธิสัตว์ปรัชญาปารมิตาก็ได้ ทั้งๆ ที่พระพุทธรูปเจ้าพระองค์นี้โดยปกติแล้วจะประทับนั่งอยู่บนดอกบัว ไม่ใช่พญานาค ซึ่งการทำพญานาคเข้ามาเกี่ยวข้องกับนี้อธิบายได้ว่า คนเขมรนับถือพญานาคเป็นบรรพบุรุษ การกราบไหว้พระพุทธรูปปางนี้เท่ากับว่าได้กราบไหว้พระพุทธรูปเจ้าและบรรพบุรุษของตนไปพร้อมกัน เป็นลักษณะของการผสมผสานความเชื่อ (Religious Syncretism) ระหว่างความเชื่อดั้งเดิมที่บูชานาค (คนเขมรเชื่อว่า

พญานาคเป็นบรรพบุรุษ ดังปรากฏตำนานการเกิดชนชาติเขมรเรื่อง พระทอง นางนาค) กับความเชื่อในศาสนาใหม่ที่รับไปจากอินเดียคือ ศาสนาพุทธนิกายมหายาน ด้วยเหตุนี้การกราบพระพุทธรูปปางนาคปรกคือ การกราบพระพุทธรูปเจ้า ซึ่งเป็นศาสดาของความเชื่อใหม่ และกราบพญานาคซึ่งเป็นบรรพบุรุษของตน แม้แต่ในสมัยหลังที่เขมรหันมานับถือศาสนาพุทธนิกายเถรวาทแทนนิกายมหายาน ความนิยมในพระพุทธรูปปางนาคปรกก็ยังคงอยู่ไม่เสื่อมคลาย แต่ทั้งนี้ก็ยังไม่ได้มีการสำรวจพบพระพุทธรูปที่เป็นบิรารข้างต้น พบเพียงแบบพิมพ์พระ ทำให้จึงต้องมีการทบทวนแนวคิดนี้ด้วยเช่นกัน อย่างไรก็ตาม อดี ศาสนาพราหมณ์ถือว่านาคเป็นสัญลักษณ์ของฟ้าฝน เป็นสะพานที่เชื่อมระหว่างโลกสวรรค์กับโลกมนุษย์เข้าไว้ด้วยกัน จึงเห็นได้ว่า บริเวณทางเข้าศาสนสถานเขมรนั้นนิยมทำรูปนาคไว้เสมอ เช่นเดียวกับข้อเสนอของ เมธา วิจักขณะ (2551) ที่ว่า พระพุทธรูปองค์นี้อาจจะนำมาจากที่อื่น เพราะจากการสำรวจพบว่าปราสาทสระกำแพงใหญ่แห่งนี้น่าจะสร้างขึ้นในคติความเชื่อของศาสนาพราหมณ์หรือฮินดู มากกว่าจะเป็นคติพุทธศาสนา มหายาน แต่เป็นที่น่าเสียดายในข้อที่ว่าปัจจุบันพระพุทธรูปดังกล่าวทางวัดสระกำแพงใหญ่เป็นผู้ดูแลรักษาและปิดทองหนาไปทั่วทั้งองค์ ทำให้ไม่สามารถศึกษาลักษณะเนื้อของศิลาทรายที่ใช้สลักเป็นพระพุทธรูปองค์นี้ได้เลยว่าจะเป็ชนิดเดียวกับศิลาทรายสีม่วงอ่อนที่ใช้สร้างโบราณสถานแห่งนี้หรือไม่ ถ้าหากเป็นเนื้อเดียวกันแล้วก็คงสร้างขึ้น ณ ที่แห่งนี้เองโดยไม่ได้มาจากไหน แต่หากศึกษาเปรียบเทียบกับศาสนสถานอื่นอาจพบว่า ศาสนสถานแห่งนี้เป็ศาสนาสถานในทางพุทธศาสนา มาตั้งแต่แรกเริ่ม ส่วนลวดลายต่างๆ ที่ปรากฏในเรื่องราวความเชื่อของฮินดู นั้นเป็นองค์ประกอบภายนอกเท่านั้น แต่ที่สำคัญขึ้นอยู่กับองค์ประกอบภายในซึ่งมีพระพุทธรูปนาคปรกเป็นหลัก ซึ่งเป็นกรณีเดียวกับที่ปราสาทหินพิมาย ที่รูปสลักต่างๆ ภายนอกเกี่ยวข้องกับศาสนาฮินดู แต่ภายในเป็นศาสนาพุทธมหายาน และในสมัยของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 นี้ ก็ทรงนับถือและสนับสนุนพุทธศาสนา ลัทธิมหายานเช่นกัน (ธิดา สารยา, 2540: 36) หรืออาจมีการซ่อมสร้างต่อเติมหลายสมัย กว่าจะเป็ปราสาทขนาดใหญ่ที่ซับซ้อนขึ้นมาได้ทั้งรูปแบบสถาปัตยกรรมและความเชื่อที่หลากหลาย และแสดงถึงฝีมือช่างชั้นสูงที่เป็ปราสาทสำคัญในระดับภูมิภาคที่สร้างขึ้นในบริเวณเมืองที่อยู่เ็นตำแหน่งที่มีความสำคัญทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองในขณะนั้น และต้องเป็ปราสาทที่สัมพันธ์กับกษัตริย์หรือเจ้านายของท้องถิ่นที่มีความเกี่ยวเนื่องกันกับกษัตริย์ที่เมืองพระนครไม่มากนัก (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2540: 68)

ในส่วนของความเชื่อนั้น พระพุทธรูปองค์นี้ถูกพบโดยหลวงปู่เครื่อง สุกขโท วันที่ 29 ตุลาคม พ.ศ. 2491 บ้างก็ว่าถูกพบในช่วงที่ปราสาทวัดสระกำแพงใหญ่ที่เริ่มมีการบูรณะตั้งแต่ปี 2531 โดยปีนี้เริ่มขุดเสมอฐาน ปีที่สองขุดลึกลงไปถึงฐานเดิม และในปี พ.ศ.2533 ได้มีการบูรณะปราสาททั้ง 4 องค์ และวิหาร 2 หลัง (สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 9 นครราชสีมา, 2551: 9) โดยในนิมิตฝันว่า บริเวณวัดสว่างไสวมก น่าจะมีพระนาครปรกอยู่บริเวณด้านหน้าองค์ปราสาท และท่านได้คิดว่าน่าจะมีพระนาครปรกอยู่แน่นอน ท่านสั่งให้คนขุด 3 รอบจึงพบเศียรพระ บ้างก็ว่าในคืนวันหนึ่งท่านสวดมนต์เจริญจิตภาวนาในช่วงท้ายเดือน 11 ต้องอธิษฐานถึงสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่สิ่งสถิตอยู่ในอาณาบริเวณของปราสาทกำแพงนั้น จึงเป็นเหตุให้พบเจอพระนาครปรก ดังกล่าวเป็นข้อมูลจากบอร์ดนิทรรศการภายในหอศรีนครลำดวน ซึ่งอาจสันนิษฐานในเบื้องต้นได้ว่าศาสนสถานแห่งนี้เดิมเป็นศาสนสถานเนื่องในศาสนาพราหมณ์ ต่อมาจึงเปลี่ยนเป็นพุทธสถาน โดยการสร้างพระพุทธรูปนาครปรกมาประดิษฐานไว้ในปราสาทหลังกลาง หรืออาจเป็นไปได้ในข้อที่ว่าได้มีการนำเอาพระพุทธรูปองค์นี้มาจากที่อื่นมาประดิษฐานไว้ที่ปราสาทหลังกลางนี้ ซึ่งท่านมีความศรัทธามาก ครั้งหนึ่งมีเด็กนำขอลูกไปขี้ดเล่นบริเวณหลังองค์พระ จากนั้นก็มีอาการเป็นไปต่างๆ นานา เมื่อไปขอขมาอาการจึงดีขึ้น เป็นต้นภายหลังใน พ.ศ.2542 จึงมีการสร้างมณฑปครอบองค์พระ จากนั้นชื่อเสียงจึงแพร่กระจาย ผู้คนมาแก้บน มาขอบุตร ขอเรื่องการเรียน การสอบแข่งขัน รวมถึงการทำงาน โดยมีการแก้บนโดยการถวายตาลปัตร ผลไม้ 9 อย่าง และภายหลังมีการสร้างองค์จำลองไว้มากรอบบริเวณวัด ทำเป็นของที่ระลึก และสร้างองค์จำลองขนาดใหญ่ทำด้วยทองเหลืองไว้บนฐานสูงบริเวณวิทยาลัยสงฆ์เดิมและมองเห็นเด่นแต่ไกลในฐานะสัญลักษณ์ของวัดอีกด้วย (แก้ว เงินดี, 2566: สัมภาษณ์ และภราดร ศรีปัญญา และคณะ, 2546: 17) รวมถึงยังพบพระนาครปรกทุกวัดในประเทศกัมพูชาในฐานะพื้นที่วัฒนธรรมร่วมกับจังหวัดศรีสะเกษ และพบหลายจังหวัดในภาคอีสานที่มีคติความเชื่อเรื่องนาคร เช่น จังหวัดนครพนม และยังปรากฏภาพขององค์พระในชุดการแสดง “อารยธรรมแห่งศรีธธา มนตราศรีพุทธเศรษฐ ภาค 2 ตอนสิบราชมรรคา ศรีชัยราชา ชัยวรมันที่ 7” ในฐานะของพระโภชชัยคุรุไวฑูรยประภา พระพุทธเจ้าผู้เป็นบรมครูแห่งการรักษาโรค ในฉากศรีธธาวาจาฉันทน์ ชัยวรมัน ตั้งสัจจะอธิษฐาน และฉากที่มีการเชิญบารมีของพระโภชชัยคุรุ มาถอนคำสาปแห่งภัยพิบัติในฉากสุดท้ายของเรื่อง และเชื่อมโยงถึงการนำองค์พระนาครปรกขึ้นจากพื้นดินของหลวงปู่เครื่องด้วย (สถาบันภาษา ศิลปะและ

วัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏศรีสะเกษ, 2565: 45) ซึ่งสอดคล้องกับกวีนิพนธ์ของภราดร ศรีปัญญา และคณะ (2557: 12) เรื่อง “แผ่นดินศรีสะเกษ” ที่ว่า “อีกภาพหนึ่ง ถูกฝัง ยังปรากฏ ลายขนด ช้างใหญ่ มาลัยศรี สองเทพช้าง เริงระบำ จำหลักมี เจ็ดนาสี เสียรพักตร์ หักกระจาย”

บทสรุป

จังหวัดศรีสะเกษ ตั้งอยู่ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่างของประเทศไทยที่มีประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานของชุมชนยาวนานมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ เวลาสำคัญช่วงหนึ่งคือในราวพุทธศตวรรษที่ 16-19 ซึ่งปรากฏหลักฐานเด่นชัดที่เมืองสดุกอำปิล เมืองวิเวทะ (กุสุเมตร) ตามจารึกที่ได้มีการปรากฏหลักฐานการติดต่อสัมพันธ์กับอาณาจักรขอมโบราณ ที่ปรากฏทั้งทางด้านงานสถาปัตยกรรม ศิลปกรรม ประติมากรรม และจากจารึกที่ปรากฏตามศาสนสถานโบราณ อย่างกรณีปราสาทปราสาทศรีพุกเทศวรหรือปราสาทสระกำแพงใหญ่ ซึ่งในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17-18 หรือหากเทียบกับยุคสมัยทางศิลปะเขมรคือ สมัยนครวัดจนถึงบายน ที่ปรากฏหลักฐานการสร้างพระพุทธรูปนาคปรกที่แกะสลักจากหินทราย (ศิลาเขียว) ในฐานะที่เป็นสิ่งแทนองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ดังที่ประภาส แก้วเกตุพงษ์ (2564) กล่าวว่า เป้าหมายหลักในการสร้างพระพุทธรูปในประเทศไทยก็เพื่อพุทธานุสสติ ตลอดจนเป็นการสร้างอุเทสิกเจดีย์ เพื่อเป็นอนุสรณ์ในการระลึกถึงพระพุทธรูปองค์ และพระพุทธรูปองค์นี้ได้รับอิทธิพลรูปแบบทางประติมานวิทยาจากเมืองพระนครโดยตรงและได้มีการพัฒนาสร้างสรรค์อย่างต่อเนื่อง ดังข้อเสนอของหม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล (2518) ที่ว่า ในสมัยลพบุรี (ราวพุทธศตวรรษที่ 16-18) จะนิยมสลักจากศิลาหรือหล่อด้วยสัมฤทธิ์ หากเป็นของเนื่องในลัทธิมหายาน เป็นต้น ซึ่งโดยภาพรวมแล้วพัฒนาการของพระพุทธรูปนาคปรกศิลปะที่พบในระยเวลาดังกล่าวก็สัมพันธ์กับพระพุทธรูปกลุ่มเดียวกันในเมืองพระนครในช่วงระยะเวลาเดียวกัน อย่างไรก็ตามการที่ไม่ใช่แหล่งผลิตต้นแบบโดยตรง ทำให้มีการแทรกความเป็นพื้นถิ่นเข้าไป ดังข้อเสนอของศักดิ์ชัย สายสิงห์ (2551) เช่น พระพักตร์กลมมากขึ้น มีพระพักตร์ดูมิ่งมิ่งมากขึ้น นอกจากนี้อาจได้แรงบันดาลใจมาจากที่อื่นๆ อีกด้วย เช่น ในสมัยหลังบายนมีการสลักเม็ดพระศกให้แหลมเล็กมากกว่าแต่ก่อน และการสลักพระเนตรเหลือบต่ำ ไม่หลับพระเนตรจนสนิท เป็นต้น ดังกล่าวสอดคล้องกับข้อเสนอของรุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง และ ศานติ ภักดีคำ (2557) พีรัช ลิขิตสมบูรณ์ (2548) และสมิทธิพล เนตรนิมิต (2564) เรื่อง ศิลปะขอม ที่ระบุว่า สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 หรือศิลปะแบบบายน ซึ่งพุทธศาสนาได้รับการอุปถัมภ์อย่างย่งนั้น ได้เกิดสุนทรียภาพแบบใหม่ขึ้น กล่าวคือ พระเนตรเหลือบต่ำ และแยมพระโอษฐ์เล็กน้อย เรียกกันว่ายิ้มแบบบายน ทำให้พระพักตร์

แลดูสงบราวกับการสื่อถึงวาระของการบรรลุหรือการหลุดพ้น ซึ่งสุนทรียภาพเช่นนี้ได้ส่งผลต่อประติมากรรมในศาสนาพราหมณ์ที่อยู่ร่วมสมัยอีกด้วย

จากหลักฐานต่างๆ ที่ปรากฏในปัจจุบันอาจสรุปจุดประสงค์ได้เป็น 2 แนวทางคือ การสร้างพระชัยพุทธมหานาค ซึ่งเป็นพระพุทธรูปฉลองพระองค์ในรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 และพระไภษัชยคุรุฯ ซึ่งสอดคล้องกับข้อเสนอของชาญชัย คงเพ็ญธรรม (2558) ที่กล่าวว่า การที่นำพญานาคเข้ามาเกี่ยวข้องกับนั้ธิบายได้ว่า คนเขมรนับถือพญานาคเป็นบรรพบุรุษ การกราบไหว้พระพุทธรูปปางนี้เท่ากับว่าได้กราบไหว้พระพุทธเจ้าและบรรพชนของตนไปพร้อมๆ กัน ทั้งนี้สังคมกัมพูชาสมัยโบราณยังนิยมทำพระพุทธรูปนาคปรกเป็นอย่างยิ่ง อาจเป็นเพราะว่าพุทธประวัติตอนนาคปรกแสดงถึงบารมีลทธิปาฏิหาริย์ของพระพุทธองค์ได้ชัดเจน และยังอาจเกี่ยวข้องกับคติการนับถือบูชานาค เพราะชาวกัมพูชาเชื่อว่าตนเองสืบเชื้อสายมาจากนาคด้วย อย่างไรก็ตามข้อมูลที่จะมีการเพิ่มเติมในอนาคต อาจช่วยเสริมน้ำหนักให้กับข้อสันนิษฐานเหล่านี้หรืออาจทำให้ได้ข้อสรุปใหม่ๆ ด้วยเช่นกัน กล่าวคือปราสาทสระกำแพงใหญ่เป็นโบราณสถานแห่งหนึ่งที่ได้รับอิทธิพลแบบอย่างเขมรทั้งในด้านศิลปกรรมและสถาปัตยกรรม หรือแม้กระทั่งทัศนคติความเชื่อในการนับถือศาสนาทั้งแบบพราหมณ์และพุทธที่ตั้งอยู่ในบริเวณวัดสระกำแพงใหญ่ อำเภอกุสุมาลย์ จังหวัดศรีสะเกษ นอกจากนี้พระพุทธรูปองค์นี้ยังมีความสำคัญในฐานะมรดกทางศิลปวัฒนธรรม และพระพุทธศาสนาในท้องถิ่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเป็น “มรดกแห่งศรัทธา” การให้ความเคารพศรัทธาในฐานะที่เป็นสิ่งยึดเหนี่ยวจิตใจของคนในชุมชน ซึ่งควรที่จะได้รับการศึกษารวบรวมองค์ความรู้หรือข้อมูลที่เกิดขึ้นจากการศึกษาประวัติศาสตร์พุทธศิลป์ และวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องเพื่อต่อยอดขยายผลการศึกษาและบูรณาการ โดยแปลงองค์ความรู้เหล่านั้น “ทุนทางวัฒนธรรม” เพื่อการพัฒนาท้องถิ่นให้มั่นคงและยั่งยืนต่อไป

References

- กรมศิลปากร. (2502). *ตำนานพระพุทธรูปในประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตรี พระสุริยสัตย์ (สมถ์ สุริยสัตย์) ณ ฌาปนสถานกองทัพบก วัดโสมนัสวิหาร วันที่ 8 กุมภาพันธ์ 2502.
- กรมศิลปากร. (2529). *จารึกในประเทศไทย : อักษรขอมพุทธศตวรรษที่ 15-16*. กรุงเทพฯ: สำนักหอสมุดแห่งชาติ.

รายงานการประชุมวิชาการระดับชาติ (Proceedings) ครั้งที่ 9 เรื่อง “พุทธวิธี และวิถีครูบา กับการแก้ปัญหาวิกฤติโลก”

(The Buddhist and Kruba Methods to Solve the World Crisis) วันที่ 25 มีนาคม 2566

กรมศิลปากร. (2531). รายงานการขุดแต่งและค้ำยันปราสาทสระกำแพงใหญ่ บ้านกำแพง หมู่ที่ 1

ต.กำแพง อ.อุทุมพรพิสัย จ.ศรีสะเกษ. กรุงเทพฯ: กองโบราณคดีฝ่ายควบคุมดูแลรักษา
โบราณสถาน หน่วยศิลปากรที่ 6.

กรมศิลปากร. (2535). รายงานการบูรณะปราสาทสระกำแพงใหญ่ บ้านกำแพง ต.สระกำแพงใหญ่

อ.อุทุมพรพิสัย จ.ศรีสะเกษ. กรุงเทพฯ: หจก.สยามเรซโทเรชั่น แอนด์คอนสตรัคชั่น.

กรมศิลปากร. (2539). ทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทย เล่ม 4 ชัยภูมิ ร้อยเอ็ด ยโสธร ศรีสะเกษ

อุบลราชธานี. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

กวิณวัฒน์ หิรัญบุรณะ. (2563). ร่องรอยของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู และพระพุทธศาสนาในพื้นที่

จังหวัดศรีสะเกษสมัยก่อนพุทธศตวรรษที่ 23. วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยราชภัฏ, 5(3), 1-13.

แก้ว เงินดี. ผู้ดูแลวัดปราสาทสระกำแพงใหญ่. (12 มกราคม 2566). สัมภาษณ์.

ฉัตรชัย ไชโยธธา. (2549). บทบาทพระสงฆ์กับการพัฒนา : กรณีศึกษาหลวงปู่เครื่อง สุภโท วัดสระ

กำแพงใหญ่ อำเภอกุทุมพรพิสัย จังหวัดศรีสะเกษ (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต)
สำนักงานบัณฑิตศึกษา: มหาวิทยาลัยราชภัฏศรีสะเกษ.

ชาญชัย คงเพียรธรรม. (2558). การศึกษาสัญลักษณ์สัตว์ในวัฒนธรรมเขมร.อุบลราชธานี:

โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี.

ชาญชัย คงเพียรธรรม. (2558). การศึกษาสัญลักษณ์สัตว์ในวัฒนธรรมเขมร : การคงอยู่และการ

เปลี่ยนแปลง. อุบลราชธานี: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี.

ชาญชัย คงเพียรธรรม. (2561). นาคสถานในภาคอีสานของไทย. อุบลราชธานี: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย

อุบลราชธานี.

ชาญชัย คงเพียรธรรม และคณะ. (2562). การผสมผสานความเชื่อทางศาสนาในวัดทางพระพุทธศาสนา

กรณีศึกษาวัดในเขตอำเภอมือเมืองอุบลราชธานีและอำเภวารินชำราบ. อุบลราชธานี: โรงพิมพ์
มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี.

ชาญชัย คงเพียรธรรม. (2563). คม คัด คน เขมร : รวมบทความทางวิชาการทางด้านศาสนาและ

ความเชื่อในสังคมเขมร. อุบลราชธานี: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี.

รายงานการประชุมวิชาการระดับชาติ (Proceedings) ครั้งที่ 9 เรื่อง “พุทธวิธี และวิถีครูบา กับการแก้ปัญหาวิกฤติโลก”
(The Buddhist and Kruba Methods to Solve the World Crisis) วันที่ 25 มีนาคม 2566

ชาญชัย คงเพ็ญธรรม และคณะ. (2563). *ร่องรอยของอารยธรรมเขมรในจังหวัดอุบลราชธานี*.
อุบลราชธานี: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี.

ธิดา สาระยา. (2540). *เมืองพิมาย*. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

ประภาส แก้วเกตุพงศ์. (2564). ประเพณีการสร้างพระพุทธรูปในประเทศไทย. *วารสารร้อยแก่นสาร*.
6(5), 183-196.

พระพุทธรูปและเทวรูปศิลปะทวารวดี ศิลปะทักษิณ และศิลปะร่วมแบบเขมร. (2555). กรุงเทพฯ:
สำนักพิมพ์คดี.

พิรัช ลิขิตสมบุรณ์. (2548). *ปัจจุบันของพระพุทธรูปนาคนคร (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต)*
คณะโบราณคดี: มหาวิทยาลัยศิลปากร.

พีรพน พิสนพงศ์. (2520). *พระพุทธรูปนาคนคร (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต)*
คณะโบราณคดี: มหาวิทยาลัยศิลปากร.

ภราดร ศรีปัญญา. (2546). *ปราสาทสระกำแพงใหญ่ เทวาลัยเมืองสศูกอำเภอบัวบาน*. อุบลราชธานี:
วิทยาการพิมพ์.

ภราดร ศรีปัญญา และคณะ. (2557). *บทกวีนิพนธ์แผ่นดินศรีสะเกษ*. อุบลราชธานี:
ยงสวัสดิ์อินเตอร์กรุ๊ป.

ภราดร ศรีปัญญา และคณะ. (2558). *ปราสาทสระกำแพงใหญ่ จังหวัดศรีสะเกษ*. อุบลราชธานี:
ยงสวัสดิ์อินเตอร์กรุ๊ป.

มานิตา เชื้อนขันธ. (2548). *พระพุทธรูปนาคนครศิลปะขอมช่วงพุทธศตวรรษที่ 17-19 ที่พบใน*
จังหวัดลพบุรี (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต) คณะโบราณคดี: มหาวิทยาลัยศิลปากร.

รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง และ ศานติ ภักดีคำ. (2557). *ศิลปะเขมร*. กรุงเทพฯ: มติชน.

วิเชียร นามการ และคณะ. (2564). บทบาทความเชื่อของพญานาคในพระพุทธศาสนาต่อสังคมไทย.
วารสาร มจร.อุบลปริทรรศน์, 6(3), 1001-1005.

ศรีศักร วัลลิโภดม. (2526). *แองอารยธรรมอีสาน*. กรุงเทพฯ: มติชน.

ศักดิ์ชัย สายสิงห์. (2556). *พระพุทธรูปในประเทศไทย : รูปแบบพัฒนาการและความเชื่อของคนไทย*.
กรุงเทพฯ: ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

รายงานการประชุมวิชาการระดับชาติ (Proceedings) ครั้งที่ 9 เรื่อง “พุทธวิธี และวิถีครูบา กับการแก้ปัญหาวิกฤติโลก”

(The Buddhist and Kruba Methods to Solve the World Crisis) วันที่ 25 มีนาคม 2566

สถาบันภาษา ศิลปะและวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏศรีสะเกษ. (2565). *บทละครอิง*

ประวัติศาสตร์อารยธรรมแห่งศรีธาตุ มนตราศรีพุทธเชศวร ภาค 2 ตอนสืบราชมรรคา ศรีชัย
ราชา ชัยวัฒน์ที่ 7. ศรีสะเกษ: ศรีสะเกษการพิมพ์.

สมัย สุทธิธรรม. (2537). *สารคดีชุดเส้นทางปราสาท ปราสาทสระกำแพงใหญ่*. กรุงเทพฯ: โอเดียน
สโตร์.

สิทธิพล เนตรนิมิตร. (2562). พระพุทธรูปปางนาคปรก วิเคราะห์ข้อมูลและหลักฐานทาง
ประวัติศาสตร์. *วารสารมหาวิทยาลัยราชภัฏ*, 8(3), 277-296.

สรเชต วรรณวิชัย. (2561). การสร้างปราสาทหินในอีสานใต้. *วารสารวามองแหงพุทธศาสนา*
ปริทรรศน์, 5(2), 59-64.

สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. (2513). *ศิลปะขอมเล่ม 1*. กรุงเทพฯ: ครุสภา.

สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. (2515). *ประวัติย่อศิลปะลังกา ขวา ขอม*. กรุงเทพฯ: ภาควิชา
ประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. (2515). *ศิลปะในประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: กรุงเทพมหานครการพิมพ์.

สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. (2543). *ประวัติศาสตร์ศิลปะประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: มติชน.

สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, หม่อมราชวงศ์. (2537). *ศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย : ภูมิหลังทางปัญญา*
รูปแบบทางศิลปกรรม. กรุงเทพฯ: มติชน.

สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, หม่อมราชวงศ์. (2543). *กัมพูชาราชลัทธิมีถึงศรีชัยวัฒน์*. กรุงเทพฯ: มติชน.

สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 9 นครราชสีมา. (2551). *โบราณสถานในเขต*
จังหวัดศรีสะเกษ. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

ลำลี ศรีปัญญา. (2544). *รวมศาสนสถานโบราณในจังหวัดศรีสะเกษ*. อุบลราชธานี: วิทยาการพิมพ์.

อนันต์ พงศ์ภาค. (2526). *ปราสาทกำแพงใหญ่ ตำบลกำแพง อำเภอกุสุมาลย์ จังหวัดศรีสะเกษ*
(สารนิพนธ์ปริญญาบัณฑิต) คณะโบราณคดี: มหาวิทยาลัยศิลปากร.

อรรณพ บุญฤทธิ์ และคณะ. (2545). *รวมบทความวิชาการของศาสตราจารย์เกียรติคุณ ดร.อุไรศรี*
วรณะรินทร์. กรุงเทพฯ: อมรินทร์.